

І. М. Кулатова, О. Б. Супруненко

БІЛЬСЬКЕ ГОРОДИЩЕ В НАУКОВІЙ І ПАМ'ЯТКООХОРОННІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ПОЛТАВСЬКОГО ЦЕНТРУ ОХОРОНИ ТА ДОСЛІДЖЕНЬ ПАМ'ЯТОК АРХЕОЛОГІЇ

Про науково-дослідний, пам'яткоохоронний і популяризаторський доробок науковців Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації у справі вивчення і збереження Більського археологічного комплексу та його округи.

Ключові слова: Більське городище, Більськ, Котельва, Центр охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації, скіфський час, пізньозарубинецька культура, давньоруська доба, епоха пізнього українського середньовіччя.

До справи дослідження і збереження Більського археологічного комплексу у різні роки докладали чимало зусиль кілька наукових установ — Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна, Інститут археології НАН України, Полтавський краєзнавчий музей і Центр охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації. Наразі збереженням унікального скупчення пам'яток скіфської та інших епох опікується спеціально створений для цього заклад — Історико-культурний заповідник «Більськ».

Наукова доля відомого українського археолога Є.В. Черненка на схилі літ також була пов'язана з цією небуденною пам'яткою. У Більську він був дослідником, певний час очолював Українсько-Німецьку експедицію, наставляв і виховував групу молодших колег-археологів, які й сьогодні продовжують цю справу. А ще Є.В. Черненко тут відпочивав душею і спілкувався з мальовничою надворсклянською природою. І, звісно ж, всі ми, суто по-людськи, товаришували, спільно готуючи дослідницькі та наукові заходи, переборюючи побутові незгоди.

© І.М. КУЛАТОВА, О.Б. СУПРУНЕНКО, 2015

Крім того, більшість полтавських археологів на все життя запам'ятали яскраві, переповнені метафорами і блискучими порівняннями, а також завжди сповнені гумором розповіді старшого товариша, його дотепні бувальщини й анекдоти.

Отже, розглядаючи науково-дослідну та пам'яткоохоронну діяльність на Більському городищі одного із закладів — учасників програми вивчення всесвітньовідомого археологічного комплексу, ми не можемо не згадати й особистий внесок у ній, принаймні, як консультанта, Євгена Васильовича Черненка.

Вивчення і збереження Більського археологічного комплексу з 1993 р. стало одним з головних статутних завдань Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації [Про головні ..., 1993, с. 125; Кулатова, Супруненко 2014, с. 68]. Повертаючись більше ніж на 20 р. у минуле, маємо констатувати, що основним завданням Центру на той час було саме створення передумов для фундації історико-культурного археологічного заповідника у Більську [Перший рік ..., 1995, с. 229—230; Ірина Кулатова ..., 2012, с. 8]. З часом пріоритети роботи закладу зміщувалися в бік пам'яткоохоронної діяльності та проведення науково-рятівних досліджень, проте завдання підготовки до створення заповідника залишалися незмінними. З 1997 р. у Центрі почав діяти науково-дослідний сектор «Більське городище», а з 1998 р. в його штаті з'явився науковий співробітник-наглядач пам'ятки А.І. Охріменко. Проте, вирішення «кадрових» питань на місці все ж не применшувало участі у цій роботі всього колективу науковців закладу, яких у той час налічувалося лише п'ять.

Діяльність з підготовки до створення заповідника розпочалася зі збору відомостей про

Прикраси жіночого головного убору з поховання кургану № 2/1994 р. Більського курганного некрополя «Б». Розкопки О.Б. Супруненка

наявні пам'ятки археології на території Більського городища, копіювання науково-звітної документації про вже проведені дослідження, створення наукових архіву та бібліотеки закладу, укладання бібліографічних описів [Бібліографія ..., 1996], насамкінець, фондів музейних експонатів. Ще влітку 1993 р. майбутні керівники Центру О.Б. Супруненко та І.М. Кулатова зустрілися в польових умовах з професором Б.А. Шрамком у Більську й обговорили напрямки науково-пошукової та організаційної роботи, що мала б бути здійснена у цьому плані. Подібні контакти відбувалися й з очільниками Українсько-Німецької археологічної експедиції ІА НАН України і Німецького науково-дослідного товариства — доктором історичних наук В.Ю. Мурзіним, професором Є.В. Черненком і професором Р. Ролле, які тільки-то розпочали свої наукові дослідження у Більську. Ці перші зустрічі заклали підвалини плідної та дієвої співпраці всіх археологів на початкових етапах становлення Центру і фундації заповідника.

У науковому плані підготовча робота розпочалася зі складання списку археологічних об'єктів Більського комплексу, перший варіант якого був підготовлений Б.А. Шрамком і опри-

люднений друком у 2-у числі наукового щорічника Центру «Полтавський археологічний збірник» [Перелік ..., 1994]. На нього спирався план проведення весняно-літніх (суцільних за характером) розвідкових обстежень території Великого укріплення й округи, який втілили у життя в 1994—1995 рр. І.М. Кулатова, С.П. Степанович, за участі І.М. Гавриленка, М.М. Дараган і О.М. Ткаченка [Степанович, 1995; Гавриленко, Ткаченко, 1995; Кулатова, 1996; Гавриленко, 2006].

Паралельно, в ключі виконання бюджетної програми з вивчення комплексу (1994—1995 рр.), були проведені науково-рятивні дослідження курганів Більського курганного некрополю «Б», які здійснив у 1994 р. О.Б. Супруненко разом з кандидатом історичних наук С.А. Скорим, за діяльної участі доктора історичних наук Є.В. Черненка [Мурзін, Ролле, Скорий, 1995, с. 79—85; Перший рік ..., 1995, с. 229; Супруненко, 2003, с. 123]. Крім того, Центром фінансувалися дослідження ділянок Східного укріплення Більського городища, які вів Б.А. Шрамко, а також селища скіфського часу біля с. Довжик, виконані старшим викладачем Полтавського державного педінституту П.Я. Гавришем [Другий рік ..., 1996, с. 4, 9].

По завершенні цих робіт отриманий попередній реєстр наявних археологічних об'єктів на території Великого укріплення у Більську, здійснений їх перший опис, картографування, визначена культурно-хронологічна належність [Кулатова, 1996]. Протягом наступних років ці дані цілеспрямовано доповнювалися і територіально розширювалися [Другий рік ..., 1996, с. 4, 6; Мурзін, Ролле, Супруненко, 1999, с. 50, 78—88; Левченко, Супруненко, 2000; Супруненко, 2001, с. 73—74, рис. 2; Рейда, 2001; Рейда, Гейко, 2012, с. 69; Приймак, Коротя, Шерстюк та ін., 2014].

Під час розкопок курганів вивчені найбільший насип № 1 некрополю «Б» у південній частині Великого укріплення, а також розташований поряд невеликий курган № 2 [Перший рік ..., 1995, с. 229; Кулатова, Супруненко, 1995а, с. 51—52]. Останні дали досить виразні матеріали щодо розуміння часу виникнення курганного могильника та його функціонування у IV ст. до н. е. Ці поховальні об'єкти містили аристократичне пограбоване і супутне останньому поховання чотирьох заможних осіб [Супруненко, 1996], супроводжуючись доволі виразними й унікальними

Жінка з поховання кургану № 2/1994 р. Більського курганного некрополя «Б». Граф. реконструкція за черепом С.О. Горбенка, рис. Г.В. Коваленко

для Більська знахідками, зокрема, золотими бляшками із зображенням голови Діоніса [Супруненко, 1995, с. 227, 228; Феномен ..., 2012а, с. 1, *фото*]. Досліджені поряд Українсько-Німецькою експедицією ще два кургани некрополя дали надзвичайно виразні свідчення наявності у складі похованих на могильнику вихідців із середовища скіфів-кочівників та надходження до Більська імпортованих античних прикрас і посуду [Мурзін, Ролле, 1995, с. 55; Мурзін, Скорий, 1995, с. 84—85]. Результати робіт були оперативно введені до наукового обігу завдяки розгорнутій програмі видавничої діяльності Центру. Крім того, полтавці домоглися створення графічної архітектурної реконструкції досліджених у 1994 р. насипів [Золотницький, 1996], а за антропологічними матеріалами з поховання кургану № 2/1994 р. кандидатом медичних наук С.А. Горбенком, який на той час працював у Центрі, здійснена графічна реконструкція за черепом зовнішнього вигляду однієї з жінок скіфської епохи [Горбенко, 2003, с. 3 обкл., 33].

Отримані знахідки з розвідкових обстежень [Кулатова, Супруненко, 1995, с. 57—64; Золотницька, 1998; Охріменко, 1999, с. 21—22] і розкопок курганів лягли в основу наукових фондів Центру [Соколова, Супруненко, 1997]. До речі, їх першим надходженням стала унікальна прикраса з ур. Сад у Більську — бляшка з виїмчастими емальями від ланцюга до ритуального рогу першої третини I тис. н. е., вірогідно, пов'язана за своїм походженням з існуванням на Більській землі поселень пізньозарубинецького часу [Левченко, 1996; Кулатова, Супруненко, Терпиловський, 2005, с. 59, рис. 54]. Цікаво, що вона викуплена у приватної особи, що її знайшла, за особисті кошти співробітників закладу [Другий рік ..., 1996, с. 23]. Впродовж 1995—1996 рр. наукові фонди Центру почали активно поповнюватися як колекціями з польових досліджень, так і матеріалами, виявленими експедицією Полтавського педагогічного інституту, випадковими знахідками, в т. ч. з території Котелевщини та округи Більського городища [Соколова, 1999; Кулатова, 1999; Максименко, Супруненко, 1999; Філоненко, 2002 та ін.].

Польові дослідження на Більському курганному некрополі 1995 р. дозволили дослідити ще чотири кургани, а також поховання в ур. Марченки, матеріали яких введені до наукового обігу [Другий рік ..., 1996, с. 4; Кулатова, Супруненко, 2001; 2010, с. 150—161; Супруненко, 2006]. Зауважимо, що спроби продовження вивчення некрополя «Б» здійснювалися й у 1996 та 1999 рр., хоча вони завершилися дослідженнями тільки двох невеликих пограбованих курганів.

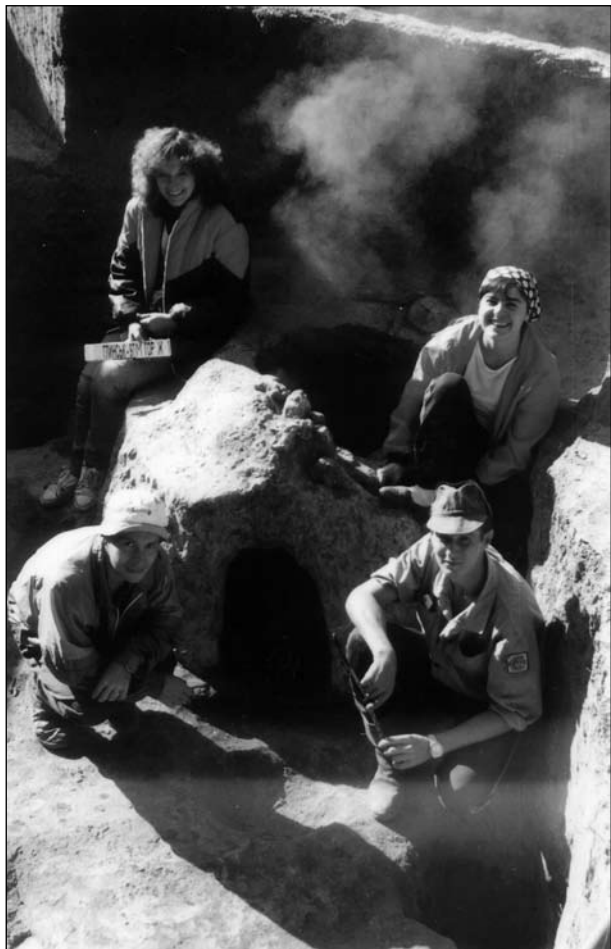
З нагоди 75-річчя професора Б.А. Шрамка — визначного дослідника Більського городища — Центром був підготовлений детальний біобібліографічний показник праць ученого [Борис Андрійович Шрамко ..., 1995; Буйнов, Супруненко, 1995], а також проведено урочисте

Перетин валу Великого укріплення Більського городища в ур. Лісовий Кут. Розкопки І.М. Кулатової та О.Б. Супруненка, 1996 р.

вшанування ювіляра у Полтаві. Поява науково-довідкового видання про дослідника Більського городища стимулювала з часом випуск у світ ще кількох робіт про вчених, які присвятили Більському городищу та його окрузі свої праці, відкриття й творчі зусилля [Супруненко 1996а; Малоперещепинське ..., 2013 та ін.].

На 1996 р. була запланована представницька Міжнародна наукова конференція у Більську. Ініціаторами її проведення виступили Центр разом із Інститутом археології НАН України, в т. ч. особисто В.Ю. Мурзін та С.В. Черненко. Активно готувалися до друку тези наукового форуму, вирішувалося коло принагідних організаційних питань. Проте економічні складнощі у країні, а потім заборона проведення будь-яких заходів, призвели до скасування такого наукового зібрання. Тому колективу Центру довелося докласти величезних зусиль з метою перетворення збірника тез і матеріалів у повноцінне наукове видання, яким стала оприлюднена друком в Полтаві збірка наукових праць «Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи» [1996, 408, II с.], що на тривалий час виступала своєрідною візитівкою полтавського археологічного осередку. І на сьогодні

Під час досліджень печі роменського житла на Малому Глинському городищі. Розкопки О.Б. Супруненка, 1997 р.

годні, через півтора десятиліття, вона є одною з найбільш вдалих колективних наукових праць про Більське городище, залишаючись конче потрібною дослідникам.

У цьому збірнику був вміщений і варіант проекту наукової концепції археологічного заповідника «Більське городище» [Наукова ..., 1996а], а в кінці 1996 р. її матеріали з'явилися окремим виданням у завершеному вигляді [Наукова ..., 1996], що було в цілому схвально сприйняте колегами і фахівцями-музеезнавцями.

Економічні складнощі 1996 р. все ж не стали на заваді здійсненню невеликих польових досліджень. Кошти для проведення науково-рятівних робіт були вишукані завдяки підприємствам газонафтовидобувного комплексу. Восени Центром виявлені рештки поселення пізньозарубинецького часу в ур. Озеро, де проведені перші невеликі розкопки [Супруненко, Терпиловський, 1999]. В ході цих робіт досліджені рештки напівзруйнованих житлової і господарської будівель. Результати вивчення колекції знахідок дозволили визначити їх належність до кола старожитностей типу Картамишевого 2 і Тернівки 2 [Супруненко, Терпиловський, 2000], таким чином, поширити на

Більськ зону розселення носіїв пізньозарубинецьких старожитностей у Дніпровському Лівобережжі [Терпиловський, 1998, с. 44].

Тоді ж проводилися науково-рятівні роботи з прокладання траншеї газоконденсатних комунікацій через масив валу і рову Великого укріплення Більського городища в ур. Лісовий Кут — безпосередньо поряд зі щойно виявленим Українсько-Німецькою експедицією селищем скіфського часу над Більським озером. Результати цих робіт дали наочний перетин укріплень [До таїн ..., 2005, с. 3; Супруненко, 2007, вкл. IX] і дозволили визначити три етапи зведення та реконструкції елементів його фортифікації. А в прокопаній археологічно траншеї перетину був влаштований своєрідний колектор комунікацій, що на майбутнє дозволяв не руйнувати вали під час прокладання труб. Насип валу над місцем розкопок було відтворено у первинному вигляді.

Принагідні розвідки в ході зазначених вище робіт дозволили визначитися з територією пізньозарубинецького поселення на лівому березі Більського озера, зібрати на Західному укріпленні матеріали пізньозарубинецької і черняхівської культур [Кулатова, 2001, с. 121], окремі салтівські [Супруненко, 1999, с. 77] знахідки, виявити рештки землянок селітроварів та відкрити кілька черняхівських селищ [Рейда, 2001, с. 106—108]. Останні вже з часом стали об'єктами досліджень колег.

У 1996 р. науковці Центру неодноразово відвідували Розриту Могилу — величезний майдан унікального стану збереженості з тривалою історією вивчення. Огляд й обміри цієї пам'ятки дозволили архітектору Центру Т.В. Менчинській (Варвянській) створити не тільки проект музеєфікації комплексу, а й підготувати разом з О.Б. Супруненком наразі знану науковим загалом брошуру про пам'ятку селітроварницького виробництва [Варвянська, Супруненко, 1996]. Внаслідок обстежень установлено, що майдан був влаштований польськими селітроварами на початку XVII ст. на місці величезного царського рівня (близько 15 м заввишки) кургану скіфського часу, що вже у Новий час використовувався під армійський склад. Ці ж роботи дозволили визначитися з місцезнаходженням насипів курганів, котрі досліджував І.А. Зарецький у 1888—1889 рр. [Малоперещепинське ..., 2013, с. 34], знайти в лісі між Деревками і Лихачівкою славнозвісний курган — Вітову Могилу [Наукова ..., 1996, с. 23—24] тощо.

У польових сезонах 1997—1999 рр. увага науковців Центру була зосереджена на рідкісній збереженості комплексу старожитностей слов'яно-руської доби в с. Глинському Зінківського району, розташованому у південній окрузі Більського городища. Припинення фінансування дослідницьких робіт, пошук власних засобів для ведення розвідок і розкопок, економічні умови

Науково-рятивні дослідження на поселенні в ур. Холодівщина І. Листопад... Розкопки І.М. Кулатової, 2001 р.

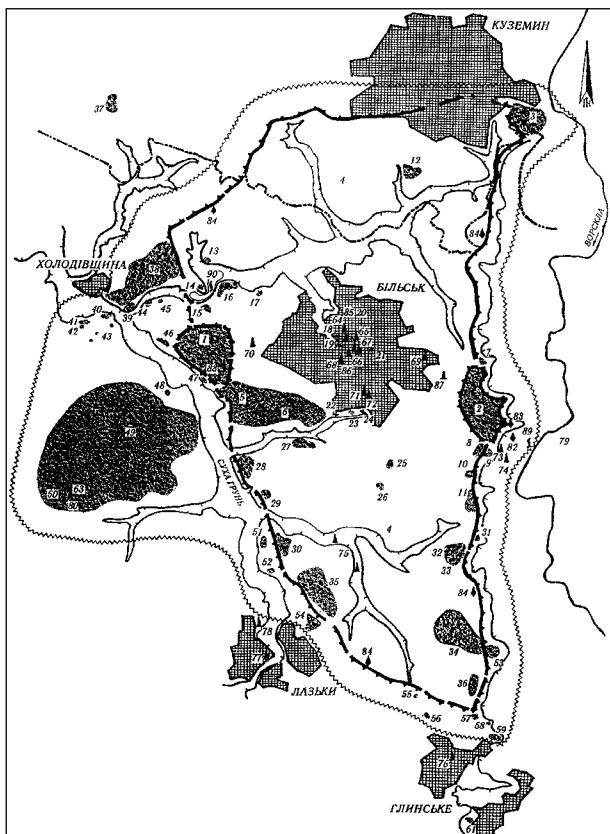
не сприяли розгортанню більш-менш значних за масштабами польових наукових студій. Отже, невеликі дослідницькі роботи у Глинську мали на меті встановлення меж території і складу комплексу, зняття планів його укріплень та курганного некрополю, дослідження кількох поховань [Кулатова, Гейко, Золотницька та ін., 1998; Золотницька, Супруненко, 1999; Журавльов, 1999]. У цих роботах, окрім співробітників Центру, брали участь московські, київські та сумські археологи, зокрема А.М. Обломський, О.М. Кухарська, О.П. Журавльов, В.В. Приймак, Є.М. Осадчий та ін. Паралельно проводилися розвідки в окрузі Глинського археологічного комплексу, внаслідок чого отримана інформація про півтора десятки археологічних пам'яток від доби бронзового віку до епохи розвинутого середньовіччя [Мироненко, 1998, с. 113—114]. Крім того, обстеженнями була охоплена й південна частина Великого Більського городища та його округа, що сприяло появі відомостей про чимало старожитностей як скіфської, так і ранньосередньовічної епох [Перелік ..., 2001, с. 4—5; Рейда, 2001, с. 108; Гейко, 2008, с. 230—236].

У 1998—1999 рр., разом з цими роботами, А.В. Гейком проводилися невеликі розкопки на селищі скіфського часу в ур. Гуринівщина, що здійснюється на краю мису над Глинським археологічним комплексом та його курганним некрополем. Внаслідок цих робіт отримані на сьогодні добре відомості дані про селище VI—V ст. до н. е. та знахідки з нього [Гейко, 1999; 2002, с. 133—134; 2008]. Пам'ятка є виразною складовою округи Більського археологічного комплексу. Розвідками охоплено і правобережну надзаплаву Ворскли вздовж валу Великого укріплення, що дозволило виявити ще кілька поселень скіфського часу, а саме — рештки селищ Валахи 1 та 2, деякі неолітичні місцезнаходження у заплаві, слов'янські селища тощо [Супруненко, 2001, с. 74—75; Перелік ..., 2001, с. 4—5; Гавриленко, 2006].

Улітку 1999 р. спільними зусиллями колег і полтавців було підготовлене наразі єдине науково-популярне видання про унікальний археологічний комплекс — брошуру «Більське городище», що побачила світ у видавництві Центру «Археологія» [Мурзін, Ролле, Супруненко, 1999]. В цьому ілюстрованому виданні відкритися не тільки історіографічні матеріали та описи пам'ятки, а й побачили світ результати нових розкопок, обстежень київських, харківських, гамбурзьких і полтавських дослідників останніх років.

Того ж літа у Глинському в польових умовах Центром проведено наукову конференцію, присвячену 600-річчю «битви народів» на Ворсклі 1399 р. [П'ятий рік ..., 1999, с. 7—9]. В останній у двобій зійшлися українсько-литовське військо Великого князя Вітовта та полчища золотоординців під проводом Єдигея і Тимур-Кутлука. Як на думку ряду дослідників, ця баталія відбувалася на луках і передстепових ділянках між Деревками і Лихачівкою, навпроти Більського археологічного комплексу та Глинського городища. Матеріали конференції кілька років підряд публікувалися Центром у випусках наукового журналу «Археологічний літопис Лівобережної України» [2000, № 1—2, с. 121—125; 2002, № 1, с. 207—220; № 2/2002—№ 1/2003, с. 178—186].

Розвідкові обстеження з метою влаштування майданчиків газовишукувальних свердловин навесні 1999 р. дозволили О.Б. Супруненку виявити рештки найдавнішого у західній округі Більського городища курганного некрополю скіфського часу в ур. Перемірки, що знаходився на лівобережному мису Більського струмка над його місцем впадіння у Суху Грунь, край валів Західного укріплення [Кулатова, Супруненко, 2002, с. 52—53]. З 5-ти помітних розораних курганів могильника в зону майбутніх газовидобувних робіт потрапив найбільший з них — № 1, який і був досліджений експедицією Центру у жовтні 1999 р. [Кулатова, Супруненко, 2002а, с. 155]. Його розкопки дозволили вияви-

Картосхема археологічної охоронюваної території «Більське городище». 2001 р.

ти рештки архаїчного пограбованого парного поховання кінця VIII — початку VII ст. до н. е., що належало заможному вершнику і залежній від нього особі [Кулатова, Супруненко, 2010, с. 10—25], а дослідження грабіжницьких ходів у кургані — скласти уявлення про час й етапність пограбування більських курганних некрополів [Супруненко, 2000, с. 87—89; 2012, с. 83].

Восени 1999 р. виникли передумови для продовження досліджень пізньозарубинецького поселення в ур. Озеро у Більську, зумовлені прокладанням траншей під влаштування газоконденсатопроводів від сусідніх свердловин. Роботи продовжувалися і в наступному 2000 р., що призвело до виявлення решток ще одного житлового об'єкту, близько десятка господарських та ін. ям, слідів заселеності цієї місцини за скіфського, пізньоримського і козацького часів. Наслідком цих науково-рятивних робіт стала поява в світ не тільки кількох публікацій [Супруненко, Терпиловський, 1999; Кулатова, Супруненко, 2001a], а й окремого дослідження про старожитності пізньозарубинецького часу на Полтавщині [Кулатова, Супруненко, Терпиловський, 2005], значна частина якого пізніше використана в загальноючій колективній монографічній праці щодо подібних пам'яток на теренах всього Дніпровського Лісостепового Лівобережжя і півдня Російської Федерації [Поздnezарубинецькие ..., 2010, с. 54—66].

Унаслідок розвідкових робіт 1999—2000 рр. обстежувалися рештки так званого Південно-

го валу Більського городища, картографована на той час уся збережена його протяжність, а також запропонована гіпотеза про появу цієї споруди за козацької епохи [Супруненко, 2001, с. 72—73, 76]. На сьогодні це припущення поки що не отримало ні дослідницьких спростувань, ні підтверджень через відсутність наступних польових робіт.

У 1999 р. Центром, за умовами Міністерства культури України, підготовлений перелік найважливіших археологічних об'єктів Полтавської області з метою їх включення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України. До нього увійшли комплекс території та округи Більського городища, Глинське городище і майдан Розрита Могила [Опублікований ..., 2001, с. 8—9].

2000 р. співробітники Центру доклали чимало зусиль для підготовки рішення Полтавської обласної ради щодо створення першої в Україні охоронюваної археологічної території у Більську та в його окрузі [Більське ..., 2001, с. 3], укладання списку її пам'яток і відповідних картографічних матеріалів [Перелік ..., 2001], навіть картографування окремих знахідок [Кулатова, Луговий, 2003; Супруненко, Мироненко, Приймак, 2004, с. 14.] Таке рішення, не дивлячись на бюрократичні перепони, було прийняте на початку 2001 р. [Більське ..., 2001, с. 3—8] і діє до нашого часу, виступаючи одним із дієвих засобів гарантії збереження об'єктів археологічної культурної спадщини у межах території та округи комплексу.

Влітку 2000 р. проведені невеликі науково-рятивні дослідницькі роботи на різночасовому й багатопаровому поселенні в ур. Рубіжне між Котельвою і Більском, де на лівому березі Ворскли вивчалася ділянка напівзруйнованих культурних нашарувань з матеріалами епохи ранньої та пізньої бронзи, а також кілька господарських ям скіфського часу [Шерстюк, 2005; 2006].

У кінці 2000 р. групою археологів Центру було обстежене Котелевське городище-сховище скіфського часу [Супруненко, Кулатова, Охріменко, 2001]. Знятий план комплексу, здійснені зачистки і перетин його укріплень. А внаслідок невеликих досліджень у північно-західній частині пам'ятки відкриті залишки збережених культурних нашарувань пізньоскіфської доби (до речі, вперше на території Полтавщини). Це дозволило датувати рештки виявленого поселення I ст. до н. е. — першою половиною I ст. н. е. [Супруненко, 2002a, с. 251—256; Кулатова, Супруненко, Терпиловський, 2005, с. 8—14].

З пізньої осені 2000 і до початку 2003 рр. дослідницькі роботи фахівців Центру у Більську були зосереджені на вивченні решток курганного некрополя в ур. Перещешине I, розташованого у безпосередній близькості від Більської установки комплексної переробки газу (УКПГ) ГПУ «Полтавагазвидобування». Прокладання численних газових шлейфів та влаштування

кількох вишукувальних свердловин дозволили дослідити більше двох десятків поховань, частина насипів над якими вже була знищена багаторічною оранкою й існуванням промислу. Вдалося повною мірою вивчити й кілька насипів збережених, переважно невеликих курганів, три з яких дали взірцеві для більських поховальних старожитностей комплекси, в т. ч. непограбованих захоронень кінця V — IV ст. до н. е. [Артем'єв, 2002, с. 60—63; Кулатова, 2003а; Кулатова, Супруненко, 2004; 2009; 2010, с. 107—135]. З-поміж них є суто рядові поховання, захоронення у підбої, перекриті накатниками камери аристократичних курганів з дромосами-входами, ґрунтовий могильник у міжкурганному просторі [Кулатова, Супруненко, 2001а; 2003; Супруненко, Кулатова, 2001б; 2006; 2008; Супруненко, 2002б; 2003а]. У трьох захороненнях містилися унікальні для Більських некрополів знахідки античних майстрів — золотий перстень-печатка [Скарби ..., 2002; Супруненко, 2002; 2002б], дзеркало пелопонеського типу, фінікійські поліхромні арибали [Кулатова, Супруненко, 2003, с. 30—59; 2003а, с. 2, 3 с. обкл.; Супруненко, 2007, вкл. IX-x], уламок біметалевого псалія із зооморфним завершенням, вкритого сріблом [Кулатова, 2003, с. 1 обкл., 234], чимало дрібних прикрас із золота, скла, склопасти, мушлів моллюсків, рештки текстильних і шкіряних виробів [Маєвська, 2006] тощо. Навесні 2001 р. досліджено також кілька зруйнованих захоронень на захід від УКПГ [Кулатова, Супруненко, 2006]. Ці комплекси знайшли відображення в опублікованому монографічному дослідженні, присвяченому вивченню Перещепинського курганного некрополя [Кулатова, Супруненко, 2010, с. 26—149], а супроводжуючі їх речові знахідки стали окрасою фондової колекції ІКЗ «Більськ» і збірки історичних дорогоцінностей Полтавського краєзнавчого музею. З матеріалами досліджень ознайомилися чимало українських колег і вчених інших країн (напр.: [Артем'єв, Браунд, 2002]). Останній раз дослідники Центру здійснювали науково-рятувні роботи на некрополі в ур. Перещепине навесні 2006 р., коли вивчали напівзруйноване поховання на південний схід від УКПГ. Тоді ж проведені розвідки у південній окрузі комплексу, що дозволило виявити два поселення пізньоскіфського часу [Супруненко, Кулатова, Тимошук, 2007].

Навесні 2001 р. Центр був змушений втрутитися у несанкціонований процес прокладання траншеї через селище в ур. Лісовий Кут, внаслідок чого виявилися пошкодженими близько 10 господарських ям скіфського часу [Кулатова, 2008а]. У частині з них виявлені надзвичайно цікаві знахідки, в т. ч. виразні антропологічні матеріали [Артем'єв, 2003, с. 336—338]. В одній з ям на поселенні знайдений унікальний для скіфських старожитностей Східної Європи комплекс місцевого й античного тарного посу-

З німецькими колегами під час розкопок курганного некрополя в ур. Перещепине. 2002 р. Зліва наліво: автори, В. Херц та Р. Ролле

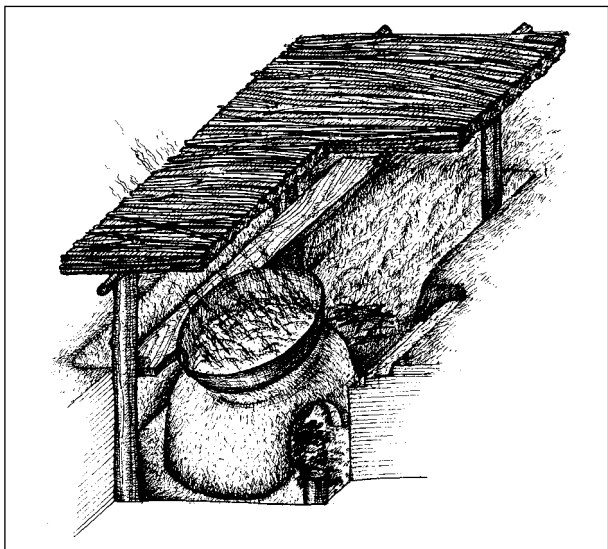
ду, що став приводом до появи у світ кількох досліджень [Гейко, 2002а; 2013, с. 43—45]. До речі, публікація ще однієї корчаги з цієї схожанки, зібраної за кілька років з фрагментів зі вторинним випалом, нещодавно здійснена В.В. Шерстюком [Шерстюк 2014].

Восени—взимку 2001 р. подібний стан справ з прокладанням несанкціонованої траншеї шлейфу до свердловини в ур. Холодівщина призвів до проведення науково-рятувних робіт на селищі Холодівщина-1. В їх ході вздовж траншеї було вивчено рештки більше 10 господарських споруд (ям, погребу), рештки жертovníка та котлован господарської будівлі скіфського часу [Горбаненко, 2002; Кулатова, Гейко, Супруненко, 2003; Журавльов, 2003; Супруненко, 2007, кол. вкл. VIII]. Виявлені та обстежені рештки кількох поселень і місцезнаходжень, в т. ч. селища Холодівщина-2. На останньому будівельниками до приїзду археологів знищені рештки залізоборного горну скіфської епохи.

У ході цих та ін. робіт 2003—2005 рр. в окрузі Більського городища здійснювалися заходи археологічного нагляду за прокладанням шлейфів, влаштуванням майданчиків газонафтових вишукувальних свердловин тощо, що було засвідчене наданням відповідних висновків.

Упродовж цього часу колектив Центру долучався до підготовки документації про створення історико-археологічного заповідника у Більську, формування його колективу, а зі створенням закладу — передав йому наявні археологічні, нумізматичні та етнографічні колекції фондів у складі понад 8000 предметів [Філоненко, 2012, с. 94]. У наступні роки фахівці Центру традиційно сприяли їх поповненню, передаючи до заповідника всі матеріали, виявлені під час досліджень у Більську і на прилеглій території Диканського, Зінківського і Котелевського р-нів Полтавської обл.

А зі створенням Історико-культурного заповідника «Більськ» останній взяв на себе проведення невеликих за обсягами науково-рятувних досліджень і розвідок в окрузі, залучаючи до цих робіт і власних заходів науковців Цент-

Селітряна варниця третьої чверті XVII ст. на поселенні в ур. Поле 2-ї бригади. Розкопки 2009 р. Реконструкція Т.В. Менчинської

ру [Приймак, Коротя, Шерстюк та ін., 2014; Коротя, Кравченко, Приймак та ін., 2014].

Варто відзначити, що суто наукова та популяризаторська кампанія, пов'язана з Більським городищем, забезпечувалася численними публікаціями у періодичному науковому виданні Центру — журналі «Археологічний літопис Лівобережної України». У випусках журналу за 1999—2009 рр. побачили світ понад 70 статей, публікацій та інформацій стосовно проблематики Більського городища і пам'яток його округи [АЛЛУ, 2001; Наукові ..., 2007, с. 102—147].

Тематика досліджень Більського городища була на вістрі уваги учасників дванадцяти обласних, регіональних і всеукраїнських науково-практичних семінарів «Охорона та дослідження пам'яток археології», які організовувалися й проводилися полтавськими археологами переважно за ініціативи Центру (Полтава, 1988, 1989, 1999, 2011, 2013; Лубни, 1990; Комсомольськ, 2001, 2005, 2007, 2009, 2012; Полтава — Котельва — Більськ, 2006; Миргород, 2008). У матеріалах цих семінарів, виданих окремими виданнями чи в номерах наукового журналу «Археологічний літопис Лівобережної України», вміщено чимало публікацій, присвячених вивченню старожитностей Більського городища й округи комплексу.

Центром, разом з ІКЗ «Більськ», також проведена Міжнародна наукова конференція, присвячена 100-річчю від початку археологічних досліджень на Більському городищі [Супруненко, Скорий, Приймак, 2007]. Робота її проходила у Котельві і Більську 7—9 червня 2006 р. та об'єднала 40 дослідників з 10 міст України, Польщі та Росії [Супруненко, Скорий, Приймак, 2006]. Матеріали цієї конференції у вигляді статей і публікацій склали два випуски журналу «Археологічний літопис Лівобережної

України» за 2006 р., виданих Центром [АЛЛУ, 2006, № 1—2].

До речі, 7-й регіональний науково-практичний семінар «Охорона та дослідження пам'яток археології» наприкінці 2006 р. також був проведений Центром й ІКЗ «Більськ» у Полтаві, Котельві та Більську [Охорона ..., 2006], а його учасники взяли безпосередню участь у грудневих науково-рятивних дослідженнях решток курганів поряд з валами Західного укріплення Більського городища в ур. Перемірки [Кулатова, Супруненко, 2010, с. 174—175].

Восени 2006 р. у південно-східній окрузі Більського городища науковцями Центру В.В. Шерстюком, Ю.О. Пуголовком та ін. проводилися науково-рятивні роботи на стихійно влаштованому кар'єрі у межах поселення ранньослов'янського часу і роменської культури Глинське-4 (Зінківський р-н). У ході цих робіт вивчені рештки чотирьох житлово-господарських об'єктів та кілька ям пеньківської і роменської культур, отримана виразна колекція старожитностей зазначених епох [Шерстюк, 2007]. Матеріали поселення виступають досить важливими для розуміння процесів розселення слов'ян — носіїв пеньківської культури у басейні Ворскли, а, разом із тим, проливають світло на освоєння роменським населенням округи Глинського археологічного комплексу [Приймак, 2012, с. 74—76].

Науково-рятивні дослідження в зонах спорудження пошукових нафтогазоконденатних свердловин у західній частині Великого укріплення Більського городища і поза його межами призвели до проведення у 2008—2010 рр. порівняно значних за масштабами науково-рятивних археологічних досліджень в ур. Поле 2-ї бригади [Супруненко, Скорий, Пуголовок, 2010; Супруненко, Шерстюк, Пуголовок, 2010a]. Їх за несприятливих осінньо-зимових умов кінця 2008 — початку 2010 рр. здійснила спільна експедиція ДП НДЦ «ОАСУ» ІА НАН України, Центру та ІКЗ «Більськ» під керівництвом одного з авторів. Вивчалася площа поселення пізньоскіфського часу (1800 м²), де виявлено більше 50 об'єктів житлово-господарського, господарського і поховального характеру. З-поміж останніх було чимало доволі виразних, що супроводжувалися цікавими знахідками, зокрема, яма з ритуальними хлібцями-«пиріжками» IV ст. до н. е., кілька поховань [Супруненко, 2014].

Найзначнішим наслідком цих розкопок стало відкриття решток селітроварницького стану третьої чверті XVII ст. над Більським озером, що складався з кількох печей, залишків житла і групи господарських об'єктів. Результати їх досліджень лягли в основу ряду статей і виданого Центром відомого монографічного дослідження [Супруненко, Шерстюк, Пуголовок, 2009; Супруненко, Пуголовок, Шерстюк, 2010; Супруненко, Шерстюк, 2011].

Учасники наукової конференції, присвяченої 100-річчю від початку археологічних досліджень на Більському городищі. Котельва, 2006 р.

2011 р. Центром відновлене проведення науково-рятивних досліджень у південній окрузі Більського археологічного комплексу — на посаді пам'ятки національного значення — Глинського городища. Тут, в ур. Леваднюкова гора Ю.О. Пуголюком з року в рік проводяться невеликі рятивні роботи на зруйнованій прокладанням дороги ще в 1970-х рр. ділянці селища післямонгольської епохи [Пуголюков, 2012; 2012а], де вивчено чимало житлово-господарських об'єктів та ям давньоруського і післямонгольського часу, а також сліди ординського погрому кінця XIV ст. [Пуголюков, 2013; 2014; Котенко, Пуголюков, 2013].

Зауважимо також, що Центр виступив ініціатором видання шести буклетів, настільного календаря [Історична ..., 2003], матеріали яких були присвячені популяризації пам'яток та речових знахідок з Більського городища і його округи. Перші з них мали суто науково-презентаційний і пам'яткоохоронний характер [Більське ..., 1996; Пам'ятки ..., 1996], один — надавав перелік складових і позначав межі охоронюваної археологічної території «Більське городище» [Охоронювана ..., 2001], останні — пропагували дослідницькі й пам'яткоохоронні здобутки у спільній діяльності археологів та заповідника [До таїн ..., 2005; Більське ..., 2007; Феномен ..., 2012а]. Наразі побачив світ черговий буклет, присвячений вивченню старожитностей Глинського археологічного комплексу [Глинський ..., 2014].

В останні роки науковці Центру продовжують плідну співпрацю із заповідником у контексті вивчення і збереження унікального археологічного комплексу. Ця робота має здебільшого

пам'яткоохоронну направленість [Грина Кулатова ..., 2012; Кулатова, 2012]. З іншого боку вона полягає у проведенні науково-рятивних досліджень на території та в окрузі Більська [Супруненко, 2013; 2014; 2014а; Кулатова, 2013], спільній підготовці наукових заходів, видань, поповненні археологічних збірок [Супруненко, Тітков, 2012; Феномен ..., 2012; Кулатова, 2013; Кулатова, Супруненко, 2013; Супруненко, 2014].

Так, Центром разом із ІКЗ «Більськ» проведена перша всеукраїнська наукова конференція «Феномен Більського городища: дослідження, збереження та популяризація найбільшої в Європі пам'ятки раннього залізного віку», що відбулася у селищі Котельві і с. Більську Котельвського р-ну Полтавської обл. 22—23 червня 2012 р. У її роботі взяли участь 30 археологів з Києва, Лубен, Полтави, Сум, Харкова, Черкас, музейники Полтавської, Сумської і Харківської обл., представники масмедіа, краєзнавці. Конференція мала на меті підвести підсумки проведених за останнє десятиліття науково-рятивних досліджень комплексу, розглянути назрілі проблеми його вивчення, збереження й охорони, привернути увагу громадськості до цих питань, розбудови інфраструктури туристичних об'єктів, розробити перелік невідкладних заходів у ключі розвитку Історико-культурного заповідника [Кулатова, Скорий, Супруненко, 2012; 2012а]. До початку форуму побачили світ випуск збірника наукових праць і матеріалів конференції [Феномен ..., 2012], новий буклет про Більський археологічний комплекс [Феномен ..., 2012а].

У 2012—2013 рр. проведена експертиза шести проектів відведення земель для ІКЗ «Біль-

Наукові видання Центру, присвячені проблематиці Більського городища. 1995—2014 рр.

ськ», в ході чого уточнені площі, відкориговані межі в натурі археологічних об'єктів у складі комплексу, майдану Розритої Могили та Глинського городища, його посаду і курганного некрополя. На вимогу Департаменту культурної спадщини та культурних цінностей Міністерства культури України Центром здійснена експертиза цих проектів, а проектантам і замовникам надані відповідні консультації. В роботах з цього приводу була задіяна більшість наукових співробітників Центру.

Упродовж 2012—2013 рр. проводилася цілеспрямована наукова робота, зокрема, підготовка розділу теми (держ. реєст. № 0112U001423) «Кочовики раннього залізного віку та їх сусіди на півдні Східної Європи», що виконується ІА НАН України разом із Центром під керівництвом професора С.А. Скорого, а саме — «Селища скіфського часу в системі Більського археологічного комплексу пам'яток». Директором Центру І.М. Кулатовою, разом із провідним науковим співробітником О.Б. Супруненьком, підготовлені описи результатів розкопок поселень скіфського часу, здійснених на території та в окрузі Більського городища у 2001—2010 рр., а також попередньо опрацьовані матеріали селищ в ур. Лісовий Кут, Холодівщина-1 та ур. Поле 2-ї бригади у північно-західній частині й окрузі археологічного комплексу. Розпочата підготовка відповідних статей для «Зводу пам'яток історії та культури України. Полтавська область» у випусках по Котелевському і Зіньківському р-нах.

Проблеми вивчення захворювань стародавнього населення скіфського часу й епохи розвинутого середньовіччя території та округи Більського городища знайшли відображення у

захищеному на початку 2013 р. дисертаційному дослідженні антрополога Центру А.В. Артем'єва [Артем'єв, 2012; Артем'єв, 2013], а також нещодавно виданій за його участю монографії [Каськова, Зайцев, Артем'єв, 2013]. Опрацювання одонтологічних колекцій з некрополів Більського городища [Артем'єв, 2003; 2012] дало можливість йому отримати патент на корисну модель наукової діяльності за темою «Спосіб вивчення назубних відкладень» (№ 81544 UA, МПК (2013,01), А61С 9/00) і три свідоцтва на реєстрацію авторських прав (№ 44677 від 11.07.2012; № 45343 від 27.08.2012; № 52023 від 04.11.2013) за антрополого-одонтологічною проблематикою вивчення захворювань представників стародавнього населення. Питання історії селітроварництва у Більську розглядалися у публікаціях ще одного науковця закладу — В.В. Шерстюка [Супруненько, Шерстюк, 2011; Шерстюк, 2013].

Навіть в економічно «складний» 2013 р. розвідзагоном археологічної експедиції Центру у складі авторів, К.М. Мироненка і В.В. Шерстюка проведені обстеження пам'яток археології на території південної частини Більського археологічного комплексу і с. Глинське Зіньківського р-ну, з метою підготовки облікової документації та матеріалів для «Зводу».

Отже, провідна за направленістю тематика Більського городища та вивчення пам'яток археології його округи різних епох залишається і наразі на вістрі уваги колективу Полтавського Центру археології. Її результати об'єктивно відображає долучений до статті далеко не повний список наукових праць і публікацій, частина з яких випущена в світ полтавським видавничим центром «Археологія» наукового і пам'яткоохоронного археологічного закладу у Полтаві.

- АЛЛУ*. — 2006. — № 1 (19): 100-річчю від початку археологічних досліджень Більського городища присвячується. — 128 с., 3 вкл.
- АЛЛУ*. — 2006. — № 2 (20): 100-річчю від початку археологічних досліджень Більського городища присвячується. — 126 с.
- Артемьев А.* Застывшие моменты жизни // Дент-арт. — Полтава, 2002. — № 2. — С. 59—65.
- Артемьев А.В.* Изучение антропологических коллекций из раскопок курганов скифского времени у Бельска // *АВУ* 2001 — 2002 pp. — К., 2003. — Вып. 5. — С. 335 — 339.
- Артемьев А.В.* Заболевания зубов населения Бельского городища скифского времени // *Феномен Більського городища: збереження, дослідження та популяризація найбільшої в Європі пам'ятки доби раннього залізного віку*: Зб. наук. праць та матеріалів наук. конф. — К., 2012. — С. 54—62.
- Артем'єв А.В.* Еволюційні особливості розвитку захворювань на карієс зубів у людини (за епохи енеоліту—середньовіччя): Автореф. дис. ... канд. мед. наук. — Полтава, 2013. — 16 с.
- Артем'єв А.В., Брауд Д.* Вчені Великобританії на Більському городищі та в Полтаві // *АЛЛУ*. — 2002. — № 1 (11). — С. 178.
- Археологічні дослідження Більського городища — 2013*. — Київ; Котельва, 2014. — 124 с.
- «Археологічний літопис Лівобережної України»: Показчик змісту наукового журналу за 1997—2001 pp.* — Полтава, 2001. — 22 с.
- Бібліографія основних видань з проблематики вивчення пам'яток території та округи Більського городища скіфської доби // Наукова концепція археологічного заповідника «Більське городище скіфського часу»:* Наукова концепція, довідкові матеріали, проекти. — Полтава, 1996. — С. 53—56.
- Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи*. — Полтава, 1996. — 408 с.
- Більське городище — найбільша охоронювана археологічна територія Лівобережної України [Рішення Полтавської обласної ради про організацію охоронюваної археологічної території «Більське городище» від 15 лютого 2001 р.] // АЛЛУ*. — 2001. — № 2 (10). — С. 3—8.
- Більське городище скіфського часу VII—III ст. до н. е.:* Буклет. — Полтава, 1996. — 8 с.
- Більське городище — перлина старожитностей Полтавщини:* Буклет. — Полтава, 2007. — 6 с.
- Борис Андрійович Шрамко:* Біобібліографічний показчик. — Полтава, 1995. — 64 с.
- Буйнов Ю.В., Супруненко О.Б.* Борис Андрійович Шрамко — археолог, педагог, громадянин // *Борис Андрійович Шрамко:* біобібліографічний показчик. — Полтава, 1995. — С. 5—10.
- Варвянська Т.В., Супруненко О.Б.* «Розрита Могила». — Полтава, 1996. — 48 с.
- Гавриленко І.М.* Неолітична стоянка Млинки-1 в окрузі Більського городища // *АЛЛУ*. — 2006. — № 1 (19). — С. 100—114.
- Гавриленко І.М., Ткаченко О.М.* Розвідка у Середньому Поворсклі [1994 р.] // *ПАЗ*. — Полтава, 1995. — Ч. 3. — С. 93—95.
- Гейко А.В.* Археологічні розкопки на селищі скіфського часу біля села Глинське у Поворсклі // *АЛЛУ*. — 1999. — № 2 (6). — С. 24—26.
- Гейко А.В.* Дещо про кераміку Глинського городища // *Український керамологічний журнал*. — Опішне, 2002. — № 2. — С. 133—135.
- Гейко А.В.* Набір тарного посуду скіфської доби з Більського городища // *АЛЛУ*. — 2002а. — № 1 (11). — С. 3—4 обкл.
- Гейко А.* Підсумки археологічних досліджень пам'яток скіфського часу в південній окрузі Більського городища // *Полтавський краєзнавчий музей: Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток*. — Полтава, 2008. — Вып. IV, кн. 1. — С. 230—238.
- Гейко А.В.* Ремонт глиняного посуду: історія, традиції, звичаї. — Полтава, 2013. — 176 с.
- Глинський археологічний комплекс: середньовічна перлина Полтавщини:* Буклет. — Полтава, 2014. — 8 с.
- Горбаненко С.А.* Зернотерка з округи Більського городища скіфського часу // *АЛЛУ*. — 2002. — № 1 (9). — С. 78—80.
- Горбенко С.О.* Краніометричне дослідження та графічна реконструкція за черепом жінки з поховання скіфського часу Більського курганного некрополю «Б» // *АЛЛУ*. — 2002. — № 2 (12) / — 2003. — № 1 (13). — С. 33, 214—218, 3 с. обкл.
- До тайн прадавнього міста. Більське городище — перлина старожитностей Полтавщини:* Буклет. — Полтава, 2005. — 6 с.
- Другий рік роботи Центру охорони та досліджень пам'яток археології:* Звіт за 1995 рік. — Полтава, 1996. — 40 с.
- Журавльов О.П.* Остеологічні матеріали з Глинського городища на Ворсклі // *АЛЛУ*. — 1999. — № 1 (5). — С. 44—46.
- Журавльов О.П.* Археозоологічні матеріали з поселення скіфського часу в урочищі Холодівщина поблизу Більського городища // *АЛЛУ*. — 2003. — № 2 (14). — С. 119—123.
- Золотницька Т.М.* Знахідка монети Менглі-Гірея на Скороборі // *АЛЛУ*. — 1998. — № 1—2 (3—4). — С. 126.
- Золотницька Т.М., Супруненко О.Б.* Глинський курганний некрополь // *ПАЗ*. — 1999. — Полтава, 1999. — С. 188—211.
- Золотницький Б.І.* Первісний вигляд курганів Більського курганного некрополя «Б» (варіант реконструкції) // *Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи*. — Полтава, 1996. — С. 172—178.
- Ірина Кулатова — археолог та пам'яткоохоронець:* біобібліографічний показчик. — К., 2012. — 80, XII с.
- Історична точка опори:* Календар-2003. — Полтава, 2003. — 24, 3 с.
- Касьянова Л.Ф., Зайцев А.В., Артемьев А.В.* Эволюционные особенности развития кариеса у человека. — К., 2014. — 80 с.
- Коротя О.В., Кравченко О.В., Приймак В.В. та ін.* Дослідження округи Більського городища в 2013 р. // *Археологічні дослідження Більського городища — 2013*. — Київ; Котельва, 2014. — С. 83—93.
- Котенко В.В., Пуголовок Ю.О.* З досвіду проведення науково-рятивних досліджень Глинського археологічного комплексу // *СЛП* — 2013. — Київ; Полтава, 2013. — С. 120—125.
- Кулатова І.М.* Археологічні пам'ятки території та найближчої округи Більського городища (за розвідками 1994 р.) // *Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи*. — Полтава, 1996. — С. 121—137.
- Кулатова І.М.* Тесло-сокира із Західного укріплення Більського городища // *ПАЗ* — 1999. — Полтава, 1999. — С. 280—281.
- Кулатова І.М.* Матеріали I тис. н. е. з території Західного укріплення Більського городища // *АЛЛУ*. — 2001. — № 2 (10). — С. 121.
- Кулатова І.М.* Верхня частина біметалевого псалія з кургану № 1/2001 р. Перещепинського курганного некрополя I // *АЛЛУ*. — 2002. — № 2 (12) / 2003. — № 1 (13). — С. 1 обкл., 234.

- Кулатова І.М. Поховання із дзеркалом в околицях Більська // АЛЛЮ. — 2002. — № 2 (12) / 2003. — № 1 (13). — С. 2 обкл.
- Кулатова І.М. Рештки ґрунтового некрополя в урочищі Перещепине поблизу Більська // Полтавський краєзнавчий музей — 2005 р.: Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток. — Полтава, 2006. — [Вип. III]. — С. 33—38.
- Кулатова І.М. Колективне поховання на Перещепинському курганному некрополі в Більську // Полтавський краєзнавчий музей: Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток. — Полтава, 2008. — Вип. IV, кн. 1. — С. 177—185.
- Кулатова І.М. Рятівні дослідження на поселенні скіфського часу в ур. Лісовий Кут у Більську // АЛЛЮ. — 2008а. — № 1—2 (23—24). — С. 137—149.
- Кулатова І.М. Пам'яткоохоронні та музейні аспекти діяльності зі збереження комплексу Більського городища // Феномен Більського городища: зб. наук. праць та матеріалів наук. конф. — К., 2012. — С. 117—123.
- Кулатова І.М. Знахідки козацької доби з Більського городища // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — К., 2013. — Вип. 22, кн. 1. — С. 91—93.
- Кулатова І.М., Гейко А.В., Золотницька Т.М. та ін. Дослідження Глинського археологічного комплексу // АБУ 1997—1998 рр. — К., 1998. — С. 91—92.
- Кулатова І.М., Гейко А.В., Супруненко О.Б. Рятівні дослідження на поселенні скіфського часу Холодівщина поблизу Більська на Полтавщині // АБУ 2001—2002 рр. — К., 2003. — С. 25—28.
- Кулатова І.М., Луговий Р.С. Архаїчне дзеркало з Більського городища скіфської доби // АЛЛЮ. — 2002. — № 2 (12) / 2003. — № 1 (13). — С. 83.
- Кулатова І.М., Скорий С.А., Супруненко О.Б. «Феномен Більського городища»: Наукова конференція у Котельві та Більську // СЛП — 2012. — Київ; Полтава, 2012а. — С. 180—187; кол. вкл.
- Кулатова І.М., Скорий С.А., Супруненко О.Б. Конференція дослідників Більського городища // Археологія. — 2012. — № 4. — С. 137—140.
- Кулатова І.М., Супруненко О.Б. Знахідки з території Східного укріплення Більського городища // ПАЗ. — Полтава, 1995. — Ч. 3. — С. 57—65.
- Кулатова І.М., Супруненко О.Б. Проблематика скіфського часу в археологічних дослідженнях Полтавського обласного центру археології 1994 року // Проблеми археології, древней и средневековой истории Украины: Тез. докл. (1—3 марта 1995 г.). — Харьков, 1995а. — С. 51—53.
- Кулатова І.М., Супруненко О.Б. Курган скіфського часу в урочищі Марченки поблизу Більська // АЛЛЮ. — 2001. — № 2 (10). — С. 99—105, вкл. IV.
- Кулатова І.М., Супруненко О.Б. Охоронні дослідження на Перещепинському курганному некрополі у Більську 2001 року // АБУ 2000 — 2001 рр. — К., 2001а. — С. 167—168.
- Кулатова І.М., Супруненко О.Б. Нові дослідження на поселенні пізньозарубинецького часу в ур. Озеро у Більську // АБУ 2000 — 2001 рр. — К., 2001а. — С. 72—74.
- Кулатова І.М., Супруненко О.Б. Ранньоскіфський курган поблизу Більського городища // Наук. зап. з української історії. — Переяслав-Хмельницький, 2002. — Вип. 13. — С. 52—71.
- Кулатова І.М., Супруненко О.Б. Ранньоскіфський курган поряд з Більським городищем // Старожитності Степового Причорномор'я і Криму. — Запоріжжя, 2002а. — Т. X. — С. 155—173.
- Кулатова І.М., Супруненко О.Б. Кургани скіфського часу Перещепинського некрополя у Більську (за розкопками 2002 р.) // АЛЛЮ. — 2003. — № 2 (14). — С. 30—61.
- Кулатова І.М., Супруненко О.Б. Нові матеріали з досліджень більських курганних некрополів // АЛЛЮ. — 2003а. — № 2 (14). — 2, 3 с. обкл.
- Кулатова І.М., Супруненко О.Б. Охоронні дослідження на Перещепинському курганному некрополі у Більську в 2002 р. // АБУ 2002—2003 рр. — К., 2004. — Вип. 6. — С. 27—32.
- Кулатова І.М., Супруненко О.Б. Два поховання курганного некрополя скіфського часу в ур. Перещепине в околицях Більська // АЛЛЮ. — 2006. — № 2 (20). — С. 40—46.
- Кулатова І.М., Супруненко О.Б. Курган в урочищі Перещепине поблизу Більського городища // Епоха раннього заліза: Сб. науч. тр. к 60-летию С.А. Скорого. — Киев; Полтава, 2009. — С. 222—249.
- Кулатова І.М., Супруненко О.Б. Деякі знахідки з Поворскля та Поорілля // СЛП — 2013. — К., 2013. — С. 82—105.
- Кулатова І.М., Супруненко О.Б. Кургани скіфського часу західної округи Більського городища. — К., 2010. — 200 с.
- Кулатова І.М., Супруненко О.Б. Вивчення і збереження Більського городища в діяльності Полтавського центру охорони та досліджень пам'яток археології // Феномен Більського городища — 2014: До 70-річчя відділу археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України та 80-річчя від дня народження видатного українського археолога професора Є.В. Черненка (1934—2007). — Київ; Полтава, 2014. — С. 68—88.
- Кулатова І.М., Супруненко О.Б., Терпиловський Р.В. Пізньоскіфські та пізньозарубинецькі старожитності на Полтавщині. — Київ; Полтава, 2005. — 100 с.
- Левченко Д.И. Об одной находке круга древностей с выемчатыми эмальями // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи. — Полтава, 1996. — С. 162—163.
- Левченко Д.И., Супруненко О.Б. Поселення першої половини I тис. н. е. в ур. Сад у Більську // АЛЛЮ. — 2000. — № 1—2 (7—8). — С. 126—127.
- Маєвська С.В. Текстиль та неткані матеріали з Перещепинського курганного некрополя // АЛЛЮ. — 2006. — № 2 (20). — С. 47—51.
- Максименко Г.М., Супруненко О.Б. Боспорська монета із Західного укріплення Більського городища // АЛЛЮ. — 1999. — № 2 (6). — С. 23—24.
- Малоперещепинське диво. — Полтава, 2013. — 104 с., карта.
- Мироненко К.М. Розвідки в південній окрузі Велико-го укріплення Більського городища та на Нижньому Пслі // АБУ 1997—1998 рр. — К., 1998. — С. 113—114.
- Мурзін В.Ю., Ролле Р. Спільні дослідження археологів України та Німеччини у Більську [1994 р.] // ПАЗ. — Полтава, 1995. — Ч. 3. — С. 50—56.
- Мурзін В.Ю., Ролле Р., Скорий С.А. Дослідження курганів на території Більського городища // ПАЗ. — Полтава, 1995. — Ч. 3. — С. 79—86.
- Мурзін В., Ролле Р., Супруненко О. Більське городище: Науково-популярний нарис. — Київ; Гамбург; Полтава, 1999. — 104 с.
- Наукова концепція археологічного заповідника «Більське городище скіфського часу» (проект) // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи. — Полтава, 1996а. — С. 383—390.
- Наукова концепція державного археологічного заповідника «Більське городище скіфського часу»: Наукова концепція, довідкові матеріали, проекти. — Полтава, 1996. — 60 с.
- Наукові праці Центру охорони та досліджень пам'яток археології. 1993—2007 рр.: Бібліографічний покажчик // АЛЛЮ. — 2007. — № 1—2 (21—22). — С. 99—147.

- Опублікований* Державний реєстр Національного [культурного] надбання по лісостепових областях Лівобережної України // АЛЛУ. — 2001. — № 2 (10). — С. 8—11.
- Охорона* та дослідження пам'яток археології: Матеріали 7-го наук.-практ. семінару. — Полтава, 2006. — 72 с.
- Охоронювана* археологічна територія «Більське городище»: Буклет. — Полтава, 2001. — 8 с.
- Охріменко А.І.* Деякі знахідки на території Східного укріплення Більського городища // АЛЛУ. — 1999. — № 2 (9). — С. 21—23.
- Пам'ятки* археології. Дослідження. Збереження. Довідкові матеріали: Буклет. — Полтава, 1996. — 8 с.
- Перелік* пам'яток археології території та найближчих околиць Більського городища // ПАЗ. — Полтава, 1994. — Ч. 2. — С. 195—197.
- Перелік* найважливіших об'єктів археологічної охоронюваної території «Більське городище» [Додаток № 1 до рішення Полтавської обласної ради від 15 лютого 2001 р.] // АЛЛУ. — 2001. — № 2 (10). — С. 4—7.
- Перший рік* роботи Центру охорони та досліджень пам'яток археології // ПАЗ. — Полтава, 1995. — Ч. 3. — С. 229—231.
- Поздnezарубиницє* пам'ятники на території України (вторая половина I — II в. н. э.). — М., 2010. — 332 с. (РСМ. — Вып. 12).
- Приймак В.В.* Етнокультурний сдвиг на території Дніпровського Левобереж'я VII—VIII вв. (Степ і южна полоса Лесостепи) // СЛП — 2012. — К., 2012. — С. 60—93.
- Приймак В.В., Коротя О.В., Шерстюк В.В. та ін.* Розвідки в окрузі Більського городища // Феномен Більського городища — 2014: До 70-річчя відділу археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України та 80-річчя від дня народження видатного українського археолога професора С.В. Черненка (1934—2007). — Київ; Полтава, 2014. — С. 108—111.
- Про головні* концептуальні напрямки діяльності Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації // ПАЗ. — Полтава, 1993. — Ч. 1. — С. 124—127.
- Пуголюк Ю.О.* Глинський археологічний комплекс: результати та перспективи досліджень // Феномен Більського городища: дослідження, збереження та популяризація найбільшої в Європі пам'ятки раннього залізного віку. — К., 2012. — С. 75—80.
- Пуголюк Ю.О.* Дослідження на посаді Глинського городища // АДУ 2011 р. — Київ; Луцьк, 2012а. — С. 370—371.
- Пуголюк Ю.О.* Дослідження Глинського археологічного комплексу // АДУ 2012 р. — К., 2013. — С. 271—272.
- Пуголюк Ю.А.* Исследования комплекса памятников у с. Глинское Полтавской области в контексте популяризации археологического наследия // Актуальная архелогия. — СПб., 2014. — С. 51—56.
- П'ятий рік* роботи Центру охорони та досліджень пам'яток археології. Звіт про діяльність за 1998 рік. — Полтава, 1999. — 64 с.
- Рейда Р.М.* Черняхівські старожитності в окрузі Більського городища // АЛЛУ. — 2001. — № 2 (10). — С. 106—109.
- Рейда Р.М., Гейко А.В.* Пам'ятки черняхівської культури на території Більського городища та в його окрузі (басейн р. Суха Грунь) // Феномен Більського городища: збереження, дослідження та популяризація найбільшої в Європі пам'ятки доби раннього залізного віку. — К., 2012. — С. 68—69.
- Скарби* рідної землі // Українська культура. — К., 2002. — № 1 (920). — С. 5. — Фото на кольор. вкл.-календарі на 2003 р. між С. 20—21.
- Соколова Л.М.* Фонди Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації // АЛЛУ. — 1999. — № 2 (9). — С. 70—71.
- Соколова Л.М., Супруненко О.Б.* Деякі археологічні знахідки з території Полтавщини (з нових надходжень до фондів ЦОДПА) // АЛЛУ. — 1997. — № 1—2. — С. 90—94.
- Степанович С.П.* Археологічні розвідки на території Великого Більського городища та його округи // ПАЗ. — Полтава, 1995. — Ч. 3. — С. 87—92.
- Супруненко О.Б.* Бляшки-прикраси жіночого головного убору [з кургану № 2/1994 р. Більського к. некрополя «Б»] // ПАЗ. — Полтава, 1995. — Ч. 3. — С. 227—228.
- Супруненко О.Б.* Перший дослідник Більського городища О.Ф. Шафонський // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи. — Полтава, 1996а. — С. 19—28.
- Супруненко О.Б.* Розкопки Більського курганного некрополя «Б» // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи. — Полтава, 1996. — С. 88—120.
- Супруненко О.Б.* Кілька знахідок волзько-болгарського походження з Полтавщини // АЛЛУ. — 1999. — № 2 (6). — С. 76—77.
- Супруненко О.* До питання про пограбування курганів на Полтавщині за козацької доби // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — К., 2000. — Вып. 9. — С. 86—91.
- Супруненко О.Б.* Про «Південний» вал на території Великого укріплення Більського городища // АЛЛУ. — 2001. — № 2 (10). — С. 72—77.
- Супруненко О.Б.* Античний перстень з Більська // АЛЛУ. — 2002. — № 1 (11). — С. 1—2 обкл.
- Супруненко О.Б.* Котельвське городище у Середньому Поворсклі // Наук. праці іст. факультету Запорізького держ. ун-ту. — Запоріжжя, 2002а. — Вып. XV. — С. 251—257.
- Супруненко О.Б.* Унікальна находка накануне «года Коня» // Древний мир. — К., 2002б. — № 3. — С. 34—35. — Кол. фото на С. 36 та 39.
- Супруненко О.Б.* Десять років діяльності Полтавського обласного Центру археології // Історична пам'ять. — Полтава, 2003. — № 1—2. — С. 120—127.
- Супруненко О.Б.* Перше десятиріччя діяльності Полтавського Центру археології // Археологія та історія Північно-Східного Лівобереж'я. — Суми, 2003а. — С. 60—69.
- Супруненко О.Б.* Поховання Більського курганного некрополя «Б» (за розкопками 1995 р.) // АЛЛУ. — 2006. — № 2 (20). — С. 114 — 122.
- Супруненко О.Б.* З історії археологічних досліджень на Полтавщині: Короткий нарис. — Київ; Полтава, 2007. — 124 с., XII с. кол. вкл.
- Супруненко О.Б.* Рятівні дослідження в окрузі Більського городища // АДУ 2012 р. — К., 2013. — С. 278—280.
- Супруненко О.Б.* Курганне грабіжництво XVII—XX ст. у Нижньому Прип'іслі // Праці Центру пам'яткознавства. — К., 2012. — Вып. 21. — С. 66 — 75.
- Супруненко О.Б.* Рятівні дослідження в окрузі Більського городища // АДУ 2012 р. — К., 2013. — С. 282—284.
- Супруненко О.Б.* Культові і поховальні комплекси на пізньоскіфському поселенні в ур. «Поле 2-ї бригади» // Археологічні дослідження Більського городища — 2013. — Київ; Котельва, 2014. — С. 62—82.
- Супруненко О.Б., Кулатова І.М.* Рятівні роботи на Перещепинському курганному некрополі у Більську // АВУ 2000—2001 рр. — К., 2001. — С. 70—72.
- Супруненко О.Б., Кулатова І.М., Охріменко А.І.* Городище поблизу Котельви на Полтавщині // АВУ 2000—2001 рр. — К., 2001. — С. 25—28.

Супруненко О.Б., Кулатова І.М., Тимошук А.І. Дослідження на Більському городищі та в його окрузі у 2005—2006 рр. // АДУ 2005—2007 рр. — Київ; Запоріжжя, 2007. — Вип. 9. — С. 355—359.

Супруненко О.Б., Мироненко К.М., Приймак В.В. Старожитності золотоординського часу Дніпровського лісостепового Лівобережжя. — Київ; Полтава, 2004. — 82 с.

Супруненко О.Б., Пуголовок Ю.О., Шерстюк В.В. Селітряна варниця на пізньоскіфському поселенні у Більську // АДУ 2010 р. — Київ; Полтава, 2011. — С. 330—332.

Супруненко О.Б., Скорий С.А., Приймак В.В. Конференція, присвячена 100-річчю від початку археологічних досліджень на Більському городищі // АЛЛУ. — 2006. — № 2 (20). — С. 3—5, 2—3 с. обкл.

Супруненко О.Б., Скорий С.А., Приймак В.В. Конференція до 100-річчя від початку археологічних досліджень Більського городища // Археологія. — 2007. — № 3. — С. 113—115.

Супруненко О.Б., Скорий С.А., Пуголовок Ю.О. Дослідження на поселенні пізньоскіфського часу в уроч. Поле другої бригади у Більську (2008—2009 рр.) // АДУ 2009 р. — Київ; Луцьк, 2010. — С. 404—407.

Супруненко О.Б., Терпиловський Р.В. Охоронні розкопки пізньозарубинецького поселення у Більську // АБУ 1998—1999 рр. — К., 1999. — С. 43—44.

Супруненко О.Б., Терпиловський Р.В. Пізньозарубинецьке поселення на території Більського городища // АЛЛУ. — 2000. — № 1—2 (7—8). — С. 70—76.

Супруненко О.Б., Тітков О.В. Кілька нових знахідок з округи Більського городища // Феномен Більського городища. — К., 2012. — С. 109—113.

Супруненко О.Б., Шерстюк В.В. Польовий стан селітроварів на Більському городищі Переяславка. Наук. записки НІЕЗ «Переяслав». — Переяслав-Хмельницький, 2011 [2013]. — Вип. 5 (7). — С. 362—372.

Супруненко О.Б., Шерстюк В.В., Пуголовок Ю.О. Селітроварницький комплекс в ур. Поле 2-ї бригади на Більському городищі // АЛЛУ. — 2009. — № 1 (25). — С. 19—28.

Супруненко О.Б., Шерстюк В.В., Пуголовок Ю.О. Селітроварницький стан на Більському городищі. — К., 2010. — 96 с., IV кол. вкл.

Супруненко О., Шерстюк В., Пуголовок Ю. Селітряна варниця на Більському городищі (за дослідженнями 2009 р.) // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — К., 2010а. — Вип. 19. — С. 174—179.

Терпиловський Р.В. Про культурно-історичну ситуацію першої половини і середини I тис. н.е. // АЛЛУ. — 1998. — № 1—2 (3—4). — С. 44—49.

Феномен Більського городища: Буклет. — Полтава, 2012а. — 6 с.

Феномен Більського городища: збереження, дослідження та популяризація найбільшої в Європі пам'ятки доби раннього залізного віку. — К., 2012. — 132 с.

Феномен Більського городища — 2014: До 70-річчя відділу археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України та 80-річчя від дня народження видатного українського археолога професора Є.В. Черненка (1934—2007). — Київ; Полтава, 2014. — 144 с., 1 с. кол. вкл.

Філоненко Л.К. Наконечник списа доби пізньої бронзи з Милорадового у Поворсклі // АЛЛУ. — 2002. — № 1 (11). — С. 64.

Філоненко Л.К. Наукові фонди Історико-культурного заповідника «Більськ» // Феномен Більського городища. — К., 2012. — С. 94—96.

Шерстюк В.В. До першовитоків селітроварного промислу на Лівобережній Україні (перша половина XVII ст.) // СЛП — 2013. — К., 2013. — С. 20—23.

Шерстюк В.В. Кераміка зрубного часу із поселення

в ур. Рубіжне поблизу Більського городища // АЛЛУ. — 2005. — № 1—2 (17—18). — С. 10—13.

Шерстюк В.В. Пам'ятки доби пізньої бронзи на території та в околицях Більського городища // АЛЛУ. — 2006. — № 2 (20). — С. 96—99.

Шерстюк В.В. Дослідження різночасового поселення Глинське 4 у Середньому Поворсклі // АЛЛУ. — 2007. — № 1—2 (21—22). — С. 13—31.

Шерстюк В.В. Корчага з селища в урочищі Лісовий Кут на Більському городищі // Феномен Більського городища — 2014: До 70-річчя відділу археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України та 80-річчя від дня народження видатного українського археолога професора Є.В. Черненка (1934—2007). — Київ; Полтава, 2014. — С. 125—128.

І. Н. Кулатова,
А. Б. Супруненко

БЕЛЬСКОЕ ГОРОДИЩЕ В НАУЧНОЙ И ПАМЯТКООХРАННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПОЛТАВСКОГО ЦЕНТРА ОХРАНЫ И ИССЛЕДОВАНИЙ ПАМЯТНИКОВ АРХЕОЛОГИИ

В статье рассматривается научно-исследовательский, памятноохранный и популяризаторский вклад научных сотрудников Центра охраны и исследованных памятников археологии управления культуры Полтавской облгосадминистрации (1993 — 2014 гг.) в дело изучения и охраны Бельского археологического комплекса. Приводится характеристика проведенных и воплощенных в жизнь полевых и организационных проектов, конференций, библиографическое описание основных научных работ и краеведческих изданий.

Ключевые слова: Бельское городище, Бельск, Котельва, Центр охраны и исследований памятников археологии управления культуры Полтавской облгосадминистрации, скифское время, позднезарубинецкая культура, древнерусское время, эпоха позднего украинского средневековья.

I. M. Kulatova, O. B. Suprunenko

ANCIENT SETTLEMENT BELSK IN SCIENTIFIC AND SAFEGUARDING ACTIVITIES ACCORDING MONUMENTS POLTAVA CENTER OF PROTECTION AND STUDY OF ARCHEOLOGICAL HERITAGE

This article is about study of scientific, safeguarding activities and its popularization by the Center of protection and study of archeological heritage Poltava State administration (1993—2014). This organization made a great contribution to study archeological complex of Belsk. You may read the characteristic of site and organizational projects, conferences, bibliographical entries of major studies and regional editions.

Keywords: Ancient settlement Belsk; Belsk; Kotelva; the Center of protection and study of archeological heritage Poltava State administration; Scythian; late Zarubintsy culture; Old Russian time; the late Ukrainian Middle Ages.

Одержано 10.11.2014